

УДК 821.161.04.09

Н. В. ГОНЧАРОВА

м. Миколаїв

natvlad9@rambler.ru

БІБЛІЯ У МАСОВІЙ СВІДОМОСТІ КИЇВСЬКОЇ РУСІ

У статті досліджено розвиток богословської літератури XI–XIII століть у Київській Русі та її вплив на свідомість новонавернених до християнської віри жителів Русі. Визначено зв'язок найдавніших пам'яток давньої літератури, а саме богословських жанрів проповіді, повчання, агіографії та літопису, з Біблією. Розглянуто, які ідеї пропагували й утверджували богословські твори у масовій свідомості Київської Русі.

Ключові слова: богословська література, Біблія, символіко-алегоричне тлумачення Святого Письма.

Найголовнішою особливістю середньовічної української літератури, яка формувала масову свідомість Київської Русі в XI–XIII ст., був теоцентризм, зумовлений розповсюдженням християнства. Завдяки християнізації Русі Біблія стала важливим джерелом і взірцем для письменства [2, 6].

Метою нашої статті є дослідження розвитку богословської літератури на Русі та її вплив на свідомість новонавернених до християнської віри мешканців Русі. Об'єкт дослідження – давні пам'ятки літератури, зокрема проповіді, повчання і житія.

У XIX–XX століттях богословські жанри давнього письменства досліджували М. Максимович, І. Франко, М. Возняк, Д. Чижевський, О. Білецький, М. Гудзій, М. Грушевський, В. Перетц, Л. Махновець, В. Крекотень. Серед сучасних медієвістів, які аналізують богословську літературу у зв'язку з біблійними мотивами та образами, можна назвати О. Александрова, П. Білоуса, М. Сулиму, Ю. Пелешенка, В. Шевчука, О. Сліпущо та ін. Досліджували літературу Русі зарубіжні науковці М. Присьолков, Б. Греков, Д. Лихачов, Б. Рибakov. У XI–XIII ст. Біблія мала вплив на ораторську, проповідницьку, повчальну прозу, житійну літературу і літописання. Саме ці твори здебільшого і формували масову свідомість Київської Русі. Науковці акцентують, що богослови часів Київської Русі оперували посиланнями на Біблію як на книгу найавторитетнішу. Майже у всіх творах цієї доби є сотні посилань на Святе Письмо.

У процесі християнізації Русі актуальним було питання про те, образ якої людини пови-

нен постати як взірець для суспільства, адже кардинальні зміни в житті соціуму вносять відповідні корективи в його панівний ідеал. На Русі виникла потреба в літературі, яка б поширювала у свідомості суспільства основи нового віровчення, утверджувала новий тип релігії, слугувала кодексом моральних настанов і декларувала авторитет держави.

Релігійні почуття й уявлення про навколишній світ у масовій свідомості задовольнялися священним текстом у різних його жанрово-стильових проявах. Будучи важливою в усіх сферах суспільного життя, богословська література відзначалася суспільною значимістю морально-дидактичної тематики, займала вагоме місце у пропаганді християнства, викоріненні язичництва. Відповідь на всі нагальні потреби доби люди черпали зі Святого Письма. Вплив Біблії на масову свідомість Київської Русі через багатоголосу богословську літературу був значний. Руські письменники знаходили зразки в перекладній літературі візантійсько-болгарського походження, зокрема в словах, повчаннях і посланнях. Разом з цим, богословська література синтезувала в собі місцеві записи, народні перекази, історичні пісні і спогади літописців.

Важливе значення для становлення оригінальної руської літератури мало перекладне письменство. У XI–XIII ст. у Київській Русі розроблялися майже всі жанри перекладної літератури – богослужебні книги, житія святих, патерики, проповіді, повчання.

Людність Київської Русі прагнула знайти відповіді на питання, як жити, в чому полягає суть добра і зла, справедливості й несправед-

ливості, що є їх джерелами, якими мають бути стосунки людей у сім'ї і відносини їх у суспільстві. І саме Святе Письмо та богословська література у ту пору давали відповідь на ці питання, наближали людей до розуміння себе і свого місця в світі, формували та утверджували в масовій свідомості новий тип релігії.

Для служителів церкви, проповідників, широких мас віруючих біблійні вислови – вияв непорушної істини. Автори богословської літератури часів Київської Русі володіли тонкою манерою біблійної екзегези, не лише вправно вживаючи символічну й алегоричну інтерпретацію біблійних текстів, а й користуючись при цьому широкою палітрою художніх засобів, узятих з Біблії: метафорами, символами, порівняннями, стилістичною симетрією, ритмічним повторенням слів, антитезами. Вони демонстрували успадковану від Біблії притчевість і параболічність, намагалися керуватися нормами, записаними у ній. Біблія містить у собі не тільки релігійне вчення, богоодкровенну істину, а й багатотомовий запас людських знань, людська духовна й інтелектуальна діяльність знаходить у ній своє джерело [4, 317].

У християнізованій Русі інтенсивно розвивалася оригінальна ораторсько-учительська література. Проповідники XI–XIII століть розвивали в масовій свідомості тенденцію до самоусвідомлення свого місця в християнському середовищі.

М. Возняк в «Історії української літератури» зазначав, що проповіді у формі звичайних повчань і урочисті проповіді у формі панегірика діяли на свідомість, розум і волю, на почування й уяву жителів Київської Русі. Іван Золотоустий, Василій Великий, Григорій Богослов і багато інших талановитих проповідників довели цей другий тип і щодо змісту, й щодо форми до високого ступеня оброблення [9, 138].

Цілком природним було те, що визначальний вплив на зміст, характер і форму проповіді мала Біблія, де риторичну традицію започаткував Мойсей, а продовжили – проповіді Соломона та пророків [8, 79]. Проповідь була формою релігійної пропаганди, засобом християнського виховання населення, водночас – письмово зафіксованим літературним твором. Своїм змістом, художньою формою вона зверталася не стільки до свідомості віруючих,

скільки до їх емоцій. Оригінальні проповідницькі твори на Русі пов'язують із церковною діяльністю київського митрополита Іларіона та ченця Кирила з Турова. Творчість цих проповідників започаткувала традицію проповідницької прози в давній українській літературі, наближаючи цим літературу до народу.

Одна з визначних пам'яток доби Київської Русі, яка покликана була формувати світорозуміння загальних мас людей, – церковно-богословський твір «Слово про Закон і Благодать» митрополита Іларіона, написаний між 1037 і 1050 роками. Повна назва твору коротко розкриває суть проповіді: «Про закон Мойсеєм даний, і про благодать та істину, що були Ісусом Христом, і як закон одійшов, а благодать і істина всю землю сповила, і віра на всі народи поширилась, і на наш народ руський, і похвала кагану нашому Володимиру, що ним охрещені ми були, і молитва до Бога од усієї землі нашої. Господи, благослови, Отче!». Під «Законом» автор розумів Старий Завіт – першу частину Біблії, основу іудаїзму, а під «Благодаттю» – Новий Завіт, другу частину Біблії, яка стала джерелом християнства. У творі Іларіон намагається донести до масової свідомості жителів Київської Русі думку про велич руського народу, Руської землі, руської церкви. Він свідчить, що християнська благодать розповсюджується на всі країни, а тому всі народи рівні, й жоден з них не повинен панувати над іншими. Ця проповідь виражала реальні інтереси Русі, її прагнення до політичної, культурної та релігійної незалежності. Іларіон гордий за свою державу, і в кінці проповіді, дякуючи за милість, молить Бога про добробут держави та опіку нею. Ця молитва від імені Руської землі є вираженням покори Божій волі і цілковитої надії на нього. Як церковний діяч митрополит Іларіон, безумовно, на перше місце висуває «божественну мудрість». Він досконало знає Святе Письмо, володіє засобами риторики і впевнено несе Боже слово у народ. «Слово про Закон і Благодать» по праву вважають не лише церковною проповіддю, а й політичною промовою, яка мала ідеологічне значення, відповідала запитам тогочасної дійсності.

Значного поширення в Київській Русі набув літературний жанр повчання. Для повчань характерне тлумачення духовних цінностей з

метою виховання, передусім, справжнього християнина, високоморальної людини.

У XI ст. з'явилися оригінальні руські повчання, які мали не лише морально-дидактичний пафос у християнському дусі, а й презентували світське імперативне письмо, засноване на загальнолюдських моральних цінностях. Взірцем для повчань були старозавітні притчі, Нагірна проповідь Ісуса Христа, повчання апостолів тощо. Джерела повчальної прози знаходимо у творах візантійських філософів-богословів Іоанна Златоуста, Іоанна Постника, Феодора Студита, які, в свою чергу, були рецепцією творів із Біблії. В українську літературу цей жанр потрапив через перекладні твори: «Слово калугера про читання книг», «Слово отця до сина свого», «Повчання багатим» тощо.

Усі ранні руські повчання становлять інтерпретовані біблійні ремінісценції. До них належать настанови своїм дітям князя Володимира Мономаха, повчальні розмисли Феодосія Печерського, Луки Жидяти, Георгія Зарубського, Серапіона Володимирського, Мойсея Новгородського.

Яскравим твором, що передає колорит тогочасної доби, уявлення про те, що думали, якими емоціями й почуттями жили люди у Київській Русі, є «Повчання» Володимира Мономаха, написане на початку XII ст. «Привчай юнака до дороги його, і він, як постаріється, не вступиться з неї» (Пр. 22:2). Напевно, саме такими думками премудрого Соломона керувався великий руський князь Володимир Мономах, коли писав нащадкам «Повчання». У творі Володимир закликав синів землі Руської до праці, до науки, до охорони інтересів держави, учив бути вірними слову, нікого не кривдити, не давати сильним губити людину. Звичайно, він був добре обізнаний з принципами виховання, закладеними в Біблії. У «Повчанні» Володимир Мономах за взірця бере саме «навчальні» книги Біблії, викладає мудрі поради дітям, прагнучи зростити з них добрих і порядних мужів. Основні настанови, які записав для нащадків Володимир Мономах, перегукуються або буквально співпадають з біблійними текстами, зокрема з Книги Псалмів, або Псалтиря, як її називали в Україні. Мономаху були близькі пісні псаломспівця Давида. «Чого печальна єси, душе моя? Чого

непокоїш мене? Уповай на Бога, тому що я буду славити Його!», – цими переспіваними словами з 44-ої псалми автор передає народу свою турботу і переживання за майбутнє держави. Володимир Мономах хоче навчити нащадків і підданих основам християнського світобачення, розгорнутого в Біблії, – доброчесного життя, застереження від помилок, бути праведними, ухилятися від зла і триматися Бога. Використовує князь поради і напучування з послань святих апостолів, навчаючи молодих бути лагідними і сумирними, «премудрих – слухати, старшим – покорятися, з рівними і меншими – приязнь мати». У своєму «Повчанні» Володимир, як і Біблія, навчає бути милосердними. Турбуючись про моральний стан свого народу, він виходить із настанов і порад, записаних у посланнях апостолів: «Лжі бережися і п'янства, і блуду, бо в сьому душа помирає і тіло». Мудрий правитель, ґрунтуючись на текстах Книги Приповістей Соломонових, радить: «А се вам основа всього: страх Божий майте вище над усе»: // Пр.1:7 Страх Господній – початок премудрості, – нерозумні погорджують мудрістю та напучуванням. // Пр. 8:13 Страх Господній – лихе все ненавидіти: я ненавиджу пиху та гордість, і дорогу лиху та лукаві уста [13, 42].

Отже, Біблія в давньоруські часи була книгою не лише для вибраних, знатних людей, але через духовних осіб, письменників і державних діячів говорила до простого люду і прийдешніх поколінь. Унаслідок пропагування християнських ідей і моральних настанов повчальна проза Київської Русі, спираючись на біблійні мотиви й образи, виражала здебільшого релігійне світорозуміння і водночас явила взірці вишуканого літературного стилю.

Після запровадження на Русі християнства з'явився новий вид богословської літератури – життя святих. Як справедливо зауважує сучасна дослідниця О. Сліпущко, руські письменники не копіювали візантійські зразки цього жанру, а творчо «перетопили» візантійські впливи [17, 54]. Масовою такого роду літературою ставала через зацікавлення в питанні сподвижників віри, служила взірцем відданого служіння Господові, спонукала до наслідування помислів і вчинків богообраних. Саме таким чином зміцнювалася християнська віра.

О. Александров зазначав, що в образній системі будь-якого життя є певна канонічна релігійна ідея чи моральна сентенція. Найбільш поширена форма цієї ідеї – цитати зі Святого Письма, якими певною мірою насичені життєві тексти. Іноді на них, освячених авторитетом Біблії, побудовані приписувані святому і внесені до його життя невеликі повчання релігійно-морального типу. Обов'язковими елементами образної системи життя були символи. Це, перш за все, особи і події священної історії, як вона викладена у Святому Письмі і Святому Переказі, а також персонажі історії християнської церкви: мученики, преподобні, святителі та ін., про які оповідає широка агіографічна література. Практично в будь-якому житті святого є символічний образний ряд, що складається з літературних персонажів, життя яких проходило поза конкретним часом і місцем подвигу того святого, котрому присвячене життє [1, 189].

Оригінальні життя періоду Київської Русі – «Повідання про Бориса і Гліба», «Житіє Володимира», «Житіє Ольги», «Пам'ять і похвала князю Володимиру», «Житіє Феодосія Печерського». На початку XIII ст. склався «Києво-Печерський патерик». У ньому вміщено фрагменти з «Повісті минулих літ», зокрема розповіді Нестора-літописця про печерських ченців Даміана, Єремію, Ісакія, Матвія, а також описані деякі історичні події: про взаємини князів, феодальні міжусобиці, похід руських князів на половців. Життя відзначалися талановито створеними картинами мирського і монастирського життя. У них описували життя святих як величний приклад служіння Богу і людям, вартий наслідування.

Автори життій широко використовували дидактичну риторику, запозичену з книг Нового Завіту, інтерпретували тексти Старого Завіту. Метою цих творів було виховання морально-етичних християнських якостей віруючої людини, зміцнення віри.

Різновидами біблійного жанру хронік були руські літописи. Літописна література, хоч і вважалася оригінальною, форму хронологічного викладу матеріалу запозичила з біблійних історико-хронологічних книг, де у певному порядку подаються історичні факти, описуються події, змальовуються історичні постаті. Саме за зразком біблійних хронік руські

автори-літописці записували державні події. Літописці намагалися використовувати Біблію, часто вставляли у свої твори біблійні оповіді. У «Повісті минулих літ» знаходимо виписки зі старозавітних книг: Буття, Вихід, Левит, Царів, Книги Приповістей Соломонових, Книги Йова, Книг пророків Даниїла, Ісаї, Езекіїля, Михея, Амоса, а також із новозавітних – євангелій і послань апостолів. Літописці не просто цитують Біблію, а намагаються осмислити і пояснити її.

Одним з яскравих творів XI століття є «Повість минулих літ», яка означає найсуттєвіші риси, притаманні суспільству Русі: релігійність, патріотизм, моральність. Першим завданням ченців-літописців було «роз'яснення» люду руському на історичному матеріалі вищої волі. Аналізуючи зміст твору, зазначимо, що він дає підстави вважати очевидним факт намагання культурних кіл сприяти утворенню в масовій свідомості Київської Русі єдиної нації. Формування нації сучасними соціологами вважається завершеним з появою національної самосвідомості як спільного для певного етносу (в цьому випадку – руської держави) світогляду, що віддзеркалює спільні економічні, політичні, духовні прагнення й відокремлює «своє» від «чужого» в історичній перспективі: у проекціях минулого і майбутнього. За часів Середньовіччя такі проекції потребували релігійного обґрунтування, тому укладач «Повісті минулих літ» багато уваги приділяє витокам слов'янського християнства, проте неодноразово торкається і власне етнічних проблем.

Літописи відтворювали середньовічну картину світу так, щоб вона, в свою чергу, відповідала духовним настановам Святого Письма. Дослідження впливу Біблії через твори богословської літератури на масову свідомість Київської Русі дає змогу визначити, що давні твори часто містять трансформовані тексти всіх біблійних книг. Будуючи свої твори, письменники перечитували всю Біблію, постійно знаходячи для своїх міркувань приклади й аргументи. Різноманітна богословська література часів Київської Русі подавала добрий приклад для наслідування, коригувала вчинки людей, їх поведінку, сприяла вдосконаленню кожної людини та суспільної свідомості русичів, адже в цих творах на перший

план ставилися вічні людські цінності, що не можуть бути знищені ні часом, ні силою, ні владою. Богословська література становила символіко-алегоричне тлумачення Святого Письма. Вона інтегрувала біблійні символи й образи у києворуський контекст, актуалізуючи ті теми й мотиви, які відповідали потребам доби, надаючи їм власного тлумачення. Упродовж віків Біблія справляла великий вплив на духовне життя, літературу, культуру, образотворче мистецтво українського народу. В образах богословської літератури Київської Русі XI–XIII ст. утілена система ідей, що формувала християнське світосприйняття. Вона пронизана художніми паралелями з біблійними персонажами для утвердження християнської державницької концепції у масовій свідомості русів.

Список використаних джерел

1. Александров О. Старокиївська агіографічна проза / О. Александров. — Одеса : Астропринт, 1999.
2. Береза І. Історія української літератури : (давня література) : навч. посіб. / І. Ю. Береза, В. М. Руссова. — Миколаїв : ЧДУ ім. Петра Могили, 1993.
3. Біблія, або Книги Святого Письма Старого і Нового Заповіту / пер. І. Огієнка. — К. : Вид. українського біблійного товариства, 1993.
4. Білоус Н. М. Валерій Шевчук про вивчення Біблії в школі / Н. М. Білоус // Волинь-Житомирщина. Історико-філологічний збірник з регіональних проблем. — Житомир, 2010. — № 20. — С. 312–323.
5. Білоус П. Естетичне значення давньої української літератури / П. Білоус // Актуальні питання української медієвістики. — Житомир, 2009.
6. Білоус П. Жанрова система української літератури : (період Київської Русі) / П. Білоус // Слово і час. — 2002. — № 2. — С. 19–24.
7. Білоус П. Зародження української літератури / П. Білоус. — Житомир, 2001.
8. Білоус П. В. Історія української літератури XI–XVIII ст. : навч. посіб. / П. В. Білоус. — 2-ге вид., стереотип. — К. : Академія, 2012. — 376 с.
9. Возняк М. Історія української літератури : в 2 кн. / Микола Возняк. — Львів : Світ, 1992. — Кн. 1.
10. Горський В. С. Святі Київської Русі / В. С. Горський. — К. : Абрис, 1994.
11. Грушевський М. Історія української літератури : в 6 т. / М. Грушевський. — К. : Либідь, 1993.
12. Єфремов С. Історія українського письменства / С. Єфремов. — К., 1995.
13. Золоте слово : хрестоматія літератури України-Русі епохи середньовіччя IX–XV століть : в 2 кн. / за ред. В. Яременка. — К. : Аконіт, 2002. — Кн. 2.
14. Кузьміна Н. А. Интертекст и его роль в процессах эволюции поэтического языка : моногр. / Н. А. Кузьмина. — Екатеринбург ; Омск, 1999. — 266 с.
15. Лихачёв Д. С. Исследования по древнерусской литературе / Д. С. Лихачёв. — Ленинград : Наука, 1986.
16. Семчишин М. Тисяча років української культури / М. Семчишин. — К., 1993.
17. Сліпушко О. Софія київська. Українська література Середньовіччя: доба Київської Русі : (X–XIII століття) / О. Сліпушко. — К. : Аконіт, 2002.
18. Сулима В. Біблія і українська література / В. Сулима. — К. : Освіта, 1998.
19. Чижевський Д. Історія української літератури / Д. Чижевський. — Тернопіль : Феміна, 1994.
20. Шевчук В. Збережено навіки / В. Шевчук // Дорога в тисячу років. — К. : Дніпро, 1990.

N. HONCHAROVA

Mykolaiv

THE BIBLE IN THE MASS CONSCIOUSNESS OF KYIVAN RUS

The article examines the development of theological literature during the XI–XIII centuries in Kyivan Rus and its influence on consciousness of neophytes of Kyivan Rus. The relationship of ancient monuments of ancient literature was investigated, in genres of theological sermons, sermons, hagiography and Chronicles with the Bible. It also was considered, what ideas theological works advocated and argued in the mass consciousness of the Kyivan Rus residents.

Key words: theological literature, Bible, symbolic-allegorical interpretation of the Scripture.

Н. В. ГОНЧАРОВА

г. Николаев

БИБЛИЯ В МАССОВОМ СОЗНАНИИ КИЕВСКОЙ РУСИ

В статье исследовано развитие богословской литературы XI–XIII веков в Киевской Руси и ее влияние на сознание новообращенных в христианскую веру жителей Руси. Исследована связь древнейших памятников древней литературы, а именно богословских жанров проповеди, поучения, агиографии и летописи с Библией. Рассмотрено, какие идеи пропагандировала и утверждала богословская литература в массовом сознании Киевской Руси.

Ключевые слова: богословская литература, Библия, символическо-аллегорическое толкование Священного Писания.

Стаття надійшла до редколегії 30.09.2015